

MAFKURALARNING SHAKL VA KO'RINISHLARI

Qodirova Mufazzal Arslonovna

Andijon shahar hokimining jamoatchilik
bilan ishlash bo'yicha maslahatchisi:
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21943083>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-avgust 2026 yil
Ma'qullandi: 12-avgust 2026 yil
Nashr qilindi: 14-avgust 2026 yil

KEY WORDS

mafkura, mafkuraviy ong, mafkuraviy jarayon, mafkura shakllari, mafkura ko'rinishlari, siyosiy mafkura, milliy mafkura, diniy mafkura, liberalizm, konservatizm, sotsializm, globallashuv, mafkuraviy immunitet, ijtimoiy ong, ma'naviy qadriyatlar, raqamli makon.

ABSTRACT

Mazkur maqolada mafkuraning mohiyati, uning jamiyat hayotidagi o'rni hamda shakl va ko'rinishlari ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Mafkuralarning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va madaniy omillar yoritiladi. Shuningdek, siyosiy, diniy, milliy, liberal, konservativ, sotsialistik va boshqa mafkuraviy yo'nalishlarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy ongga ta'siri ochib beriladi. Zamonaviy globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida mafkuralarning namoyon bo'lish shakllari, ularning inson dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlarga ta'siri hamda mafkuraviy immunitetni shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida mafkuralarning konstruktiv va destruktiv imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslanadi.

Ma'lumki, inson o'zining aql – zakovati, iymon – e'tiqodi va ijodiy mehnati bilan boshqa barcha tirik jonzoatlardan farq qiladi.

Inson ongli mavjudot. Ongni shartli ravishda ikkita katta qismga bo'lish mumkin: birinchisi - insonning ruhiy olami; ikkinchisi – fikriy olam, ya'ni tafakkur olamidir. Ruhiy olam o'z tarkibiga sezgilar, idrok, tasavvur, kechinma, his – hayajon, diqqat, xotira va boshqalarni qamrab oladi. Tafakkurning mantiqiy shakllariga tushuncha, hukm va xulosa kiradi.

Falsafaning azaliy qoidalaridan biri – til va tafakkur birligidir. Tilning eng birlamchi mahsuli **so'z** bo'lgani kabi, tafakkurning dastlabki shakli – **tushuncha**dir. Tushunchalar bir yoki bir necha so'zlar bilan ifodalanadi; ammo har qanday so'z ham tushuncha bo'la olmaydi. So'zlar vositasida anglatilgan tugal fikr **gap** deb atalishini bilamiz.

Inson tafakkuri voqelikni idrok etish mobaynida turli fikrlar, qarashlar, mafkuralar va ta'limotlar yaratadi. Binobarin, **g'oyalar ham inson tafakurining mahsulidir**. Lekin tafakkur yaratgan har qanday fikr yoki qarash, mulohaza yoki nuqtai nazar g'oya bo'la olmaydi. Faqat eng kuchli, ta'sirchan, zalvorli fikrlargina g'oya bo'la olishi mumkin. G'oyalarning oddiy fikrlardan farqi shundaki, ular garchi tafakkurda paydo bo'lsa – da, inson (va jamiyat) ruhiyatiga, hatto tub qatlamlariga ham singib boradi G'oya shunday quvvatga egaki, u odamning

ichki dunyosigacha kirib borib, uni harakatga keltiruvchi, maqsad sari etaklovchi ruhiy – aqliy kuchga aylanadi.

Muayyan g'oya odatda alohida olingan shaxs ongida shakllanadi, keyinchalik esa jamiyatning turli qatlamlariga tarqaladi, turli elat va millatlar orasida yoyiladi. Mustaqil hayotga qadam qo'yayotgan yangi avlod jamiyatda mavjud g'oyalar ta'sirida tarbiyalanadi, muayyan qarashlar va g'oyalarni o'z e'tiqodiga singdiradi, o'z navbatida yangi g'oyalarni yaratadi va targ'ib etadi.

Har bir narsaning o'z ibtidosi va intihosi, ya'ni boshlanishi va oxiri bo'ladi. G'oyalar ham o'z "umri"ga ega. Ular ham ma'lum makonda va zamonda paydo bo'lishi, jamiyat rivojiga muayyan hissa qo'shishi, kishilarning ongi va qalbidan joy olishi, o'z umrini yashab, joziba kuchi va quvvatini yo'qotgach, tarixiy xotiraga aylanishi ham mumkin. G'oyaga ta'rif berish uchun uning mohiyatini namoyon etadigan asosiy xususiyatlarini sanab o'tish lozim bo'ladi. G'oyaning eng muhim xususiyati – insonni va jamiyatni maqsad sari etaklaydigan, ularni harakatga keltiradigan, safarbar etadigan kuch ekanidadir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, g'oya deb, inson tafakkurida vujudga keladigan, ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan ruhiyatga kuchli ta'sir o'tkazib, jamiyat va odamlarni harakatga keltiradigan, ularni maqsad-muddao sari etaklaydigan fikrga aytiladi.

Tafakkurning mahsuli sifatida g'oya tevarak olamni barcha shakllari – ilm – fan, din, falsafa, san'at va badiiy adabiyot, axloq, siyosat va huquq – muayyan bir g'oyalarni yaratadi, ularga tayanadi va ularni rivojlantiradi. Ma'lum ma'noda aytish mumkinki, har bir ong sohasining o'z g'oyalari mavjud bo'ladi.

Mazmuni va namoyon bo'lish shakliga qarab, g'oyalarni bir qancha turlarga ajratish mumkin.

- ilmiy g'oyalar;
- falsafiy g'oyalar;
- diniy g'oyalar;
- badiiy g'oyalar;
- ijtimoiy – siyosiy g'oyalar;
- milliy g'oyalar;
- umuminsoniy g'oyalar va hokazo.

Diniy g'oyalar deb, har bir diniy ta'limot va oqimning asosini, diniy iymon – e'tiqodning negizini tashkil etuvchi g'oyalarga aytiladi.

Ibtidoiy dinlar har bir narsaning jonli ekani, jonning abadiyligi, but va sanamlarning, tabiiy jism va hodisalarning ilohiy quvvatga ega ekanligi to'g'risidagi qarashlarga asoslangan edi. Ilohlarining ko'pligi haqidagi fikrga tayangan poleteizm dinlari vaqti kelib monoteistik-yakkaxudolik g'oyasi asosidagi dinlarga o'z o'rnini bo'shatib bergan.

Ilmiy g'oyalar – taraqqiyotining samarasi, ilmiy kashfiyotlarning natijasi sifatida paydo bo'ladigan, turli fan sohalarining asosiy tamoyillari, ustivor qoidalarini tashkil qiladigan ilmiy fikrlardir.

Falsafiy g'oyalar har bir falsafiy ta'limotning asosini tashkil etadigan, olam va odam to'g'risidagi eng umumiy tushuncha va qarashlardir.

Badiiy g'oyalar – adabiyot va san'at asarining asosiy ma'no mazmunini tashkil etadigan, undan ko'zlangan maqsadga xizmat qiladigan etakchi fikrlardir.

Ijtimoiy – siyosiy g'oyalar har bir xalq va umuman bashariyatning orzu - umidlarini, maqsad-muddaolarini ifodalaydi, erkin hayot va adolatli tuzumni tarannum etadi.

Ozodlik g'oyasi – mazlumlarni o'z erki uchun kurashga chorlaydigan, qullik va qaramlikning har qanday ko'rinishini inkor etadigan g'oyadir.

Mustaqillik g'oyasi – eng ulug' va ezgu g'oya. Har bir xalq istiqlol tufayli o'ziga yot va begona tuzumdan, ijtimoiy tazyiqlardan xalos bo'ladi, o'z salohiyatini to'la – to'kis ishga solish, o'zi tanlagan yo'ldan borish imkoniyatini qo'lga kiritadi.

Adolat va haqiqat g'oyalari – isonning tabiati va ijtimoiy tuzumning mohiyatini belgilaydigan, qudratli kuchga ega bo'lgan g'oyalardir.

Sohiblari, ya'ni g'oyani moddiylashtiruvchi, amaliyotga aylantiruvchi kuch kim ekaniga qarab, sinfiy g'oya, milliy g'oya, umumxalq g'oyasi, umuminsoniy g'oyalar ham mavjud bo'lishi mumkin.

Milliy g'oya xalqning tub manfaatlari ifoda etadigan, uni o'z oldiga qo'ygan maqsadlari sari birlashtiradigan va safarbar etadigan g'oyadir. O'z tarixi va taraqqiyotining tub burilish davrlarida har qanday millat va xalq kelajagini belgilaydi, unga etishishning o'ziga mos yo'llarini tanlaydi.

Ana shu jarayonga xos ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy yo'nalishlar bilan barcha g'oyaviy tamoyillarni ham belgilab oladi. Bunda butun millat uchun umumiy bo'lgan g'oyalar nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi.

“Mafkura” tushunchasi. Har qanday nazariya yoki ta'limot bir tizimga solingan g'oyalar majmuidan iborat bo'ladi. Dunyoqarashning negizini va muayyan ishonch – e'tiqodning asosini ham g'oya tashkil etadi. Odamlar, ijtimoiy sinf va qatlamlarning, millat va davlatlarning manfaatlari va maqsadlari ham ifoda etiladi.

Mafkura – muayyan ijtimoiy guruh yo qatlamning, millat yoki davlatning ehtiyojlarini, maqsad va intilishlarini, ijtimoiy – ma'naviy tamoyillarini ifoda etadigan g'oyalar, ularni amalga oshirish usul va vositalari tizimidir.

Insoniyat tarixi mobaynida turli shakldagi juda ko'plab mafkuralar yaratilgan, behisob ijtimoiy – siyosiy kuchlar o'z g'oyalari va ta'limotlari bilan maydonga chiqqan, maqsad va niyatlariga etishmoq uchun harakat qilgan. Biz har qanday mafkurani g'oyalar tizimi sifatida talqin qilar ekanmiz, shuni unutmaslik kerakki, biror bir mafkuraning mohiyatini anglab etish uchun faqat uning tarkibidagi g'oyalarni tahlil qilishning o'zi etarli emas. O'tmishda turli kuchlar va guruxlar o'z g'arazli niyatlariga erishish, asl maqsadlarini yashirish uchun yuksak va jozibali g'oyalardan foydalangan. Eng yovuz bosqinchi va eng razil guruxlar ham o'z kirdikorlarini ezgu g'oyalar bilan niqoblashga uringan.

Demak, mafkuralar ma'no – mohiyatga ko'ra, falsafiy, dunyoviy, diniy va boshqa turli ta'limotlar asosida yaratiladi. Xilma-xil ijtimoiy-siyosiy kuchlar o'z mafkuralarini yaratishda siyosiy g'oyalar bilan birga, diniy oqimlar va ilm – fan yutuqlariga tayanadi, ulardan nazariy asos sifatida foydalanadi.

Insoniyat tarixi turli g'oyalarning ezgulik va yovuzlik, ozodlik va istibdod, ma'rifat va jaholatga xizmat qilgan mafkuralar shaklida namoyon bo'lganidan dalolat beradi. G'oya mafkura asos bo'ladi, mafkura esa muayyan g'oyani amalga oshirishga xizmat qiladi.

Qadimgi sivilizatsiyalar tarixidan ma'lumki, o'sha davrlarda odamlarning dunyoqarashi, qabila va elatlarning mafkurasi afsona va rivoyatlar vositasida ifoda etilgan mifologik qarashlar sifatida mavjud bo'lgan. Jumladan, totemizm, animizm, fetishizm kabi ibtidoiy dinlar jonning

abadiyligi, tabiatdagi narsa va hodisalarning ilohiy quvvatga ega ekani to'g'risidagi xilma – xil qarashlarga asoslangan.

Taraqqiyotning keyingi bosqichlarida milliy asosdagi hinduizm, iudaizm, konfutsiylik singari diniy mafkuralar shakllangan. Yaponlar esa o'zlarining milliy dini – sintoizmni yaratgan. Ularda diniy tamoyillar bilan birga, muayyan millatning o'ziga xosligi, qadriyatlari, mentaliteti o'z aksini topganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu dinlar millat tarixining muayyan davrida davlat dini va mafkurasi darajasiga ko'tarilgan. Masalan, konfutsiylik bir necha yuz yillar davomida Xitoyda ana shunday mavqega ega bo'lgan.

Taraqqiyot jarayonida falsafiy g'oyalar ham muayyan tizim shaklini olgan. Masalan, olamning vujudga kelishi, mavjudlik qonuniyatlari, uning asosini nima tashkil etishi kabi masalalarni qadimgi olimlar xilma – xil hal qilganlar. Ularni falsafiy talqin etish natijasida monizm va dualizm kabi, idealizm va materializm singari oqimlar vujudga kelgan. Ularning har biri o'z ma'no – mazmuniga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Xususan, monizm – olamning asosini bitta mohiyat tashkil etadi deb ta'lim beruvchi yo'nalish bo'lsa, dualizm – olamning ibtidosi ham ruhiy – ilohiy, ham moddiy asosga ega ekanini e'tirof etuvchi oqimdir.

Olam va odamning yaralishi, borliqning yashashi va rivojlanishi qonuniyatlari, borliq hamda yo'qlik masalalarida ruhiy va iloxiylik tamoyillarini ustuvor deb bilish, mutlaqlashtirish idealizmning asosini tashkil qiladi.

Undan farq qiladigan materializm aynan ana shu masalalarda modda (materiya) va uning xossalarini ustuvor deb bilish, mutlaqlashtirish asosida shakllangan.

Muayyan tarixiy davrlarda ba'zi mafkuralar davlat ideologiyasi darajasiga ko'tarilgan. Zamonlar o'tishi bilan ularning ayrimlari o'z mavqeini yo'qotgan, lekin millat ma'naviyatining tarkibiy qismi sifatida saqlanib qolgan.

Shu bilan birga, bir – biridan farq qiladigan mafkuralar o'rtasidagi bahs – munozara hamda ularni murosaga keltirishga intiluvchi g'oyalar mavjudligi ham qadim zamonlardan buyon davom etib kelmoqda. Xuddi shunday, bir – biridan farq qiladigan, ya'ni xudo va ilohiy qadriyatlarni tamomila rad etuvchi ateizm va aynan shu haqiqatlarni mutlaqlashtiruvchi teizm o'rtasidagi bahs-munozara ham uzoq tarixga ega. Bu bahs-munozara hozir ham davom etmoqda.

XIX asrning 30 – yillarda Frantsiyada imperator Napoleon shaxsiga sig'inish va faranglarni ulug'lash bilan bog'liq shovinizm g'oyalari keng yoyildi. Keyinchalik u bir hukmron millatni boshqa xalqlardan ustun qo'yadigan yoki boshqa biror ijtimoiy aqidaga aylanib ketdi. Bugungi kunda "buyuk millatchilik shovinizmi", "buyuk davlatchilik shovinizmi", "irqiy shovinizm" kabi iboralar uchrab turadi.

Insoniyat tarixida ehtiyojlarini boshqa xalqlar hisobiga qoldirish istagi talonchilik va bosqinchilik, buyuk davlatchilik va tajavuzkorlik millatchilik, fashizm va ekstremizm g'oyalarini yuzaga keltirgan. Bunday g'oyalar xalqlar boshiga ko'p kulfat va musibatlar solgan.

Jahon tajribasi shundan dalolat beradiki, ba'zan buzg'unchi mafkura o'zining soxta jozibasi, aldov makri bilan omma ongini zaharlab, jamiyatda hukmron mavqeni egallab olishi mumkim.

Fashizm misolidagi achchiq tajriba g'oya va mafkura insonparvarlik va taraqqiyot tamoyillarini xalq taqdiridagi yuksalish zaruratini, umuminsoniy qadriyatlarni o'zida aks ettirmasa, aksincha bu intilishlarni rad etsa, mohiyatiga ko'ra ularga zid bo'lsa, u jamiyat tanazzuliga sabab bo'lishini yaqqol ko'rsatadi.

O'z tarixini asosan XIX asrdan boshlagan ana shunday mafkuralardan biri – sinfiy antogonizm g'oyalarni mutlaqlashtirgan va hokimiyatni qurol kuchi bilan egallab olgan sobiq kommunistik tuzum mafkurasi edi. Sinfiy kurash g'oyasi asosiga qurilgan va millionlab kishilar taqdirida mash'um iz qoldirgan bu mafkura jamiyatni bir-biriga qarama – qarshi taraflarga ajratib yubordi. Sinfiy kurash chizig'i nafaqat ijtimoiy guruh va qatlamlar orqali, hatto oilalar va insonlar ruhiyati orqali ham o'tdi. Oqibatda gajdanlar urushiga nafaqat ijtimoiy guruh va qatlamlar orqali, hatto oilalar va insonlar ruhiyatiga zid bo'lgan birodarkushlik holati vujudga keldi. O'g'il otaga, uka akaga, do'st o'z birodariga qo'l ko'tarishi yoqlab chiqildi, rag'batlantirildi. Bular mardlik va sinfiy ongliklik namunasi deb talqin etildi. Natijada milliy qadriyatlar toptaldi, millionlab kishilar halok bo'ldi, butun-butun xalqlar o'z vatanidan badarg'a qilindi.

Yovuz g'oya va unga asoslangan mafkuralarning eng ko'p tarqalgan shakllaridan biri diniy aqidaparastlikdir. Bunday g'oyalar muayyan davrlarda G'arbda ham Sharqda ham hukmronlik qilgan, odamlarga ko'pdan – ko'p kulfatlar keltirgan. Afsuski, bu ijtimoiy illat insoniyat XXI asrga qadam qo'yayotgan hozirgi davrda ham dunyodagi tinchlik va taraqqiyotga tahdid solmoqda, muayyan hududlarni egallab olmoqda. Afsuski, bu g'oyalar ortidan ergashadiganlar hozir ham bor. Ular bunday g'oyalarga asoslanib, tinch aholiga qarshi terrorchilik, zo'ravonlik kabi jinoyatlarni amalga oshiradi, o'z niyatlarini qabih harakatlar orqali namoyon qiladi.

G'oya va mafkuralarning tarixiy shakllarini, mazmun – mohiyatini azal – azaldan ezgulik va yovuzlik, bunyodkorlik va vayronkorlik o'rtasidagi kurash dialektikasi belgilab keladi. Ya'ni bosqinchilik, boshqalar hisobidan boyish, tajavuzkorlik, aqidaparastlik mafkuralariga qarama-qarshi o'laroq, ozodlik, mustaqillik va adolat g'oyalari uzluksiz maydonga chiqib, xalqlarning muzaffar bayrog'iga aylangan.

G'oyaning inson hayotidagi o'rni va ahamiyati juda muhim falsafiy masaladir. Inson o'z g'oyalarini yaratadi, ulardan kuch-quvvat oladi. O'zi yaratgan g'oyalar insonning ongi va shuurini, tafakkuri va e'tiqodini egallab, uning sohibiga aylanadi. Yuksak g'oyalar odamlarni olijanob maqsadlar sari etaklaydi. G'oyasi etuk, e'tiqodi butun, qadriyatlari yuksak insongina mardlik namunalarini ko'rsata oladi. Tarix tajribasi shundan dalolat beradiki, dunyoda ikki kuch- bunyodkorlik va buzg'unchilik g'oyalari hamisha o'zaro kurashadi. Bunyodkor g'oya insonni ulug'laydi, uning ruhiga qanot bag'ishlaydi Sohibqiron Amir Temurning parokanda yurtni birlashtirish, markazlashgan davlat barpo etish, mamlakatni obod qilish borasidagi ibratli faoliyatiga ana shunday ezgu g'oyalar asos bo'lgan.

Buzg'unchi g'oya va mafkuralar esa xalqlar boshiga so'ngsiz kulfatlar keltiradi. Bunga olis va yaqin tarixdan ko'plab misollar keltirish mumkin. O'rta asrlardagi salb yurishlari, diniy fanatizm va ateizm, fashizm va bolshevizmga asos bo'lgan g'ayriinsoniy g'oyalar shular jumlasidandir.

Toki dunyoda taraqqiyotga intilish, bunyodkorlik hissi bor ekan, jamiyatda ilg'or tug'ilaveradi. Buzg'unchi g'oyalarning vujudga kelishiga esa vayronkor intilishlar sabab bo'ladi. Shunday ekan, ularga qarshi kurashga tayyor turish, ya'ni doimo hushyor va ogoh bo'lib yashamoq hayotning asosiy zarurati bo'lib yashamoq hayotning asosiy zarurati bo'lib qolaveradi.

Milliy g'oya va mafkura o'zida gumanizm talablarini, xalqning iroda va intilishlarini aks ettirgan taqdirda jamiyatni birlashtirib, uning salohiyat va imkoniyatlarni to'la yuzaga chiqarishda beqiyos omil bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Otamurodov S., Xusanov S. Ma'naviyat asoslari. – T.: Ma'naviyat, 2003 yil.
2. Imomnazarov M. Milliy ma'naviyatimiz asoslari. – T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2006 yil.
3. Imomnazarov M. Milliy ma'naviyatimiz takomil bosqichlari. – T.: Iqtisod maliya nashriyoti, 2006 yil.

INNOVATIVE
ACADEMY